

«باغ نو» شیراز و تغییرات آن در گذر زمان

احسان طهماسبی
دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران

مقدمه:

امروز از آن باغ‌های فراوان شیراز، تنها لکه‌های سبز پراکنده‌ای در شهر باقی مانده که از این مقدار اندک نیز برخی رها و فراموش شده‌اند. «باغ نو» از مهم‌ترین باغ‌های تاریخی شیراز است که در محور ورودی شهر قرار داشته، اما اکنون رو به نابودی است. در این مقاله می‌خواهیم شکل اصیل این باغ و ساختمان‌های درون آن و تحولات شکلیشان را در طول زمان بررسی کنیم. برای این منظور، نخست، چهارباغ ورودی شیراز را می‌شناسیم و پس از آن با مطالعه و مقایسه متون و اسناد و تصاویر تاریخی، دگرگونی‌های باغ را در دوره‌های مختلف بررسی می‌کنیم و در پایان با مطالعه میدانی وضعیت کنونی باغ، به جمع‌بندی نهایی از سیر تحولات تاریخی آن می‌رسیم. هدف از این تحقیق شناخت یکی از مهم‌ترین باغ‌های تاریخی شیراز، و تلاش برای نگاه‌داری و احیای آن به‌منظور حفظ هویت تاریخی شهر و سپردن امانت گذشتگان به آیندگان است.

خیابان چهارباغ شیراز

باغ نو به همراه باغ جهان‌نما و چند باغ دیگر، چهارباغ ورودی شیراز در دوره صفویه را می‌ساختند. این خیابان از تنگ الله‌اکبر آغاز می‌شده و به دروازه اصفهان می‌رسیده و بقایای آن تا اوایل دوره پهلوی وجود داشته است.

(تصویر ۱ و ۲) این خیابان را جهانگردانی چون شاردن و هربرت و تاورنیه، در دوره صفوی، به خوبی توصیف کرده‌اند. به‌طور مثال، تاورنیه در سال ۱۰۴۸ ه.ق درباره این خیابان چنین گفته است؛ «در طرفین خیابان، از ابتدای مسجد تا پای کوه، باغ‌هایی چند بنا شده که در دیوار آنها در فاصله‌های معین دره‌هایی مقابل یکدیگر باز شده و بالای سر هر در، چند اتاق ساخته‌اند که از یک طرف مشرف به خیابان و از سوی دیگر به باغ باز می‌شود. محوطه داخل باغ‌ها از درختان سرو به خط مستقیم خیابان‌بندی شده است.»^۱

تصویر ۱. چهارباغ ورودی شیراز قرن

نوزدهم. باغ نو، C، باغ تخت: D از کتاب باغ ایرانی بازتاب از بهشت

ساختار این خیابان در دوره قاجار و اوایل پهلوی، هنوز پابرجا بود و در سفرنامه‌ی سیاحانی مانند ژان دی‌لا‌فوا، اوژن فلاندن، پیر لوتی، و فرد ریچاردز مطالبی در این باره دیده می‌شود. دی‌لا‌فوا آن را این‌گونه توصیف کرده است؛

«خیابان عریض و منظمی که شایسته ورود به این شهر حاکم‌نشین است، از میان باغ‌های قشنگ و باصفا عبور می‌کند و به استحکامات شهر منتهی می‌شود.»^۲ شاید اولین متن فارسی که از چهارباغ شیراز نام برده است، روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس باشد که درباره وقایع زمان حضور افغان‌ها در ایران تا اواخر دوران زندیه است. «...تکایای سمت جعفرآباد و مصلی و چهارباغ و باغات سرکت و محمودآباد و قوام‌آباد و خلخان و دلگشا و غیرذلک که العلم عندالله به صد قطعه معمور و مغروس بود...»^۳

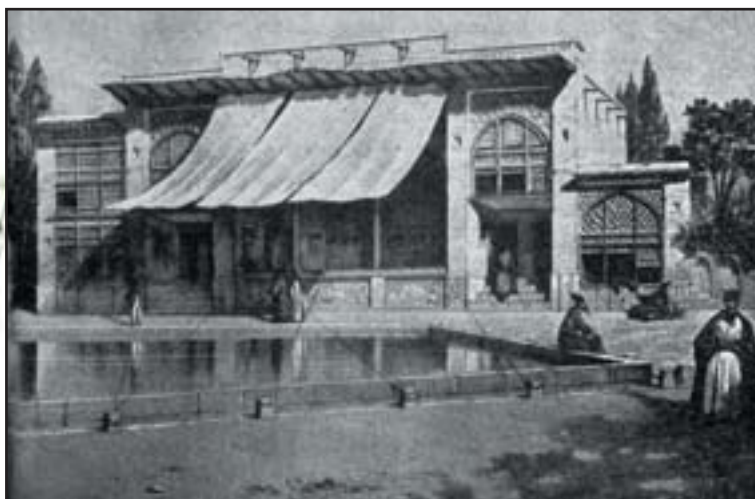

تصویر ۲. شیراز در اوایل دوره

پهلوی، دید به تنگ الله‌اکبر از سفرنامه فرد ریچاردز

تاریخچه و تحولات شکلی باغ و کوشک آن در گذر زمان

بر اساس شواهد و متون، باغ نو از زمان صفویه برپا بوده است، اما به دلیل هم‌نام‌بودن این باغ و چند باغ دیگر شیراز با باغ‌های تیموری سمرقند، احتمال دارد پیش از ورود تیمور به شیراز، این باغ در این شهر وجود داشته است. این باغ در دوره قاجار بسیار آباد، و دارای کوشک و استخری بزرگ بوده است. مولف فارس‌نامه ناصری درباره این باغ چنین گفته است؛ «باغ نو از بناهای نواب والا حسین علی میرزا فرمانفرمای سابق فارس است، در جنب مغربی باغ جهان‌نما است، در سال ۱۲۲۵ بنا فرمود... عمارتی ملوکانه دورویه، آبشارها از سنگ تراش ساخته‌اند، از صدمه زلزله سال ۱۲۶۹ عمارتش رو به خرابی گذاشته است و دریاچه در پیش‌روی این عمارت پرداخته‌اند و در کنارهای این دریاچه یک ردیف درختان نارنج و ردیف دیگر درختان سرو آزاد کاشته‌اند و اکنون طراوتی برای باغ و درخت‌ها نمانده است...»^۴ از این نوشته مشخص می‌شود که در دوره قاجار عمارتی برای باغ ساخته می‌شود که ممکن است در جای عمارت قدیمی‌تر قرار گرفته باشد و باغ در دوسوی آن امتداد می‌یافته است. دیگر اینکه حوض مقابل کوشک بسیار بزرگ بوده و آب آن در جوی‌هایی در تراز پایین‌تر می‌ریخته است. نکته آخر اینکه در این باغ نیز، مانند دیگر باغ‌های ایرانی، ردیف درختان میوه و درخت سرو در دو طرف وجود داشته است. (تصویر ۳)

تصویر ۳. باغ نو در دوره قاجار اکار
اوزن فلاندن، کتاب باغ‌های ایران
و کوشک‌های آن

چندسال پس از آن، مولف کتاب آثار عجم، باغ نو را این‌گونه توصیف می‌کند، «باغ نو مذکور، چند طرف است، اول فضایی است که قلیل اشجاری دارد و از آن گذشته به کریاسی محکم اساس رسیده؛ پس، داخل به طرف دیگر می‌شود؛ در آن تالاری است بسیار مرتفع و دورویه که جنبش دو ارسی و دو گوشوار است و در جلوی تالار، دریاچه‌ای هست که دورتادورش ۹۲ ذرع می‌شود و فضای باغ، مرتبه به مرتبه است، مشتمل بر اشجار نارنج و دیگر فواکه و ریاحین و انواع گل‌های رنگین؛ در وسط باغ آبشارهاست که در آنها، فواره‌ها برپاست؛ آبش از رکن‌آباد است. طرفی دیگر در پشت تالار مذکور واقع است و آن خلوتخانه‌ای است که در آن بیوتات بسیار ساخته شده؛ و این بناهای مذکوره را، مرحوم حسین‌علی میرزای فرمانفرما خلف خاقان مغفور در سال ۱۲۲۵ نهاده؛... بالجمله، طرف دیگر باغ نو، مسمی به فرهادآباد است؛... طرف دیگر باغ نو، مسمی به امیرآباد است که میرزانبی خان امیرحاکم شیراز ساخته؛ در آن اشجار نارنج، بی حد و حساب است.»^۵

در مطالب این متن چند نکته مشترک با متن فارسنامه به چشم می‌خورد؛ در این جا نیز به عمارت دورویه، استخر بزرگ، زمین پله‌پله‌ای باغ، درختان میوه، و آبشارها اشاره شده است. از نکات دیگر، اشاره به اندازه حوض، فواره‌ها، فضاهای کوشک اصلی، عمارت سردر، و ساختمان‌های جنبی است، همچنین مشخص می‌شود که باغ‌های مهم دیگری به باغ نو متصل بودند که شاید روزگاری جزء آن به شمار می‌رفتند.

تصویر ۴. باغ نو، عکس
هوایی ۱۳۳۵ اسازمان
نقشه‌برداری کشور

در دوره قاجار، برخی سیاحان و مستشرقان خارجی از این باغ دیدن کردند. چریکف که نقشه شیراز را در سال ۱۸۵۰ ترسیم کرده است، درباره این باغ چنین می‌گوید: «در کلاه‌فرنگی این باغ، صورت فتح‌علی‌شاه و عباس‌میرزا و ظل‌السلطان منقش شده است.»^۶ لرد کرزن نیز باغ نو را این‌گونه وصف می‌کند: «در یکی از عمارت‌ها، تصویر فتح‌علی‌شاه در حین جلوس رسمی بود که هیأت اعزامی انگلستان به ریاست سرجان‌ملکم را بار حضور داده است. در محوطه آن هنوز درختان سرو و کاج میوه است، اما قصر تابستانی در بالای باغ پاک مخروبه شده، در حوض گرد آن آب بود، اما پر از کف بدنما.»^۷

باغ نو و دیگر باغ‌های اطراف آن، از دوره پهلوی کم‌کم رو به ویرانی نهادند و اما هنوز ساختار اصلی و برخی بناهای آن پابرجا

بودند. براساس آنچه در عکس هوایی ۱۳۳۵ دیده می‌شود، باغ نو در اندازه‌ای نزدیک به باغ جهان‌نما وجود داشته است، درختان آن کمتر شده، اما همچنان نظم خود را حفظ کرده بودند. بخش‌هایی از باغ‌های شمالی و جنوبی آن، آباد و بخش‌هایی نیز از میان رفته بودند. در دوره پهلوی دوم، اراضی باغ نو کمتر، و بخشی از آن تبدیل به پارک سعدی شد. (تصویر ۴)

اگر به تصاویر کوشک در دوره پهلوی نگاه کنیم، می‌بینیم تفاوت زیادی با بنای توصیف و نقاشی‌شده در دوره‌های قبلی خود دارد. این کوشک، ساختمانی است که تنها رو به حوض بزرگ هشت‌ضلعی دارد و از تعدادی اتاق به همراه رواق و ایوانی دوطبقه و ستون‌دار تشکیل شده است، اما مانند تصویر کوشک قبلی، دارای ساختاری سه‌بخشی است؛ ایوان اصلی در وسط و دو فضای بسته در دو طرف قرار گرفته‌اند. روی آزاره ایوان نیز حجاری‌هایی به چشم

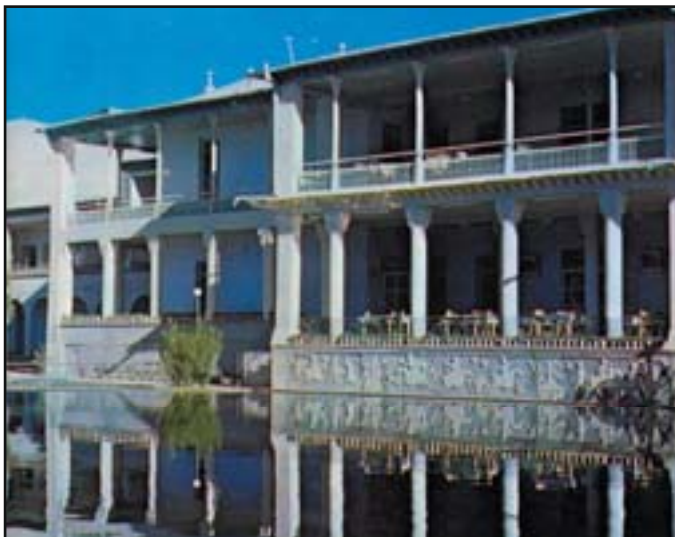

می‌خورد. شاید این بنا، تغییر شکل‌یافته عمارت قبلی باشد و شاید هم در جای آن ساخته شده است. البته براساس گفته لرد کرزن، در زمان او، عمارت اصلی باغ نو، رو به ویرانی بوده، ضمن اینکه بناهای مهم دیگری نیز در باغ وجود داشته است. (تصویر ۵ و ۶)

تصویر ۵. باغ نو در اوایل دوره پهلوی عکس از منوچهر چهره‌نگار شیرازی، کتاب به یاد شیراز

وضعیت کنونی باغ و کوشک آن

بقایای باغ نو، اکنون در کنار خیابان حافظ و در شمال‌غربی باغ جهان‌نماست. از آن مجموعه بزرگ، تنها بخشی کوچک در مقابل کوشک و حوض آن باقی است. شرق آن را هتل سعدی اشغال کرده و بقیه آن به خانه و کوچه تبدیل شده است، البته هنوز برخی درختان آن، در بیرون از باغ فعلی دیده می‌شوند. دسترسی به باغ، از طریق کوچه‌ای در غرب آن میسر است، اما نمی‌توان وارد باغ شد. (تصویر ۸ و ۹ و ۱۰)

تصویر ۶. کوشک باغ نو در دوره پهلوی اول از کتاب باغ‌های ایران و کوشک‌های آن

کوشک باغ، همان کوشکی است که در عکس‌های دوره پهلوی می‌بینیم. ظاهر آن تغییراتی کرده، اما فضاها و حجاری‌های آن به همان شکل سابق است. از جمله تغییرات مهم این بنا، بسته‌شدن ایوان طبقه همکف و افزودن پله‌هایی در جلوی آن، اضافه‌شدن مشبک‌های چوبی به ستونهای رواق‌ها، و عوض‌شدن برخی پنجره‌هاست، ضمن اینکه به دلیل رهاشدن ساختمان، برخی قسمت‌های آن دچار فرسایش شده است. (تصویر ۱۱ و ۱۲ و ۱۳)

همان‌طور که اشاره شد، از باغ تنها بخشی به اندازه عرض کوشک در مقابل آن باقی مانده است و برخی از درختان کاج و سرو آن هنوز در این محدوده و همچنین خارج از آن، دیده می‌شوند. حوض و فواره بزرگ آن هنوز باقی است و از روی بقایای سنگ‌های شیب‌دار پایین حوض، می‌توان فهمید که باغ تراس‌بندی شده بوده، نکته‌ای که در متون تاریخی نیز به آن اشاره شده است.^۸ (تصویر ۱۴ و ۱۵)

تصویر ۷. باغ نو، حوض بزرگ مقابل کوشک اصلی از کتاب پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران

تصویر ۸. عکس ماهواره‌ای از باغ نو و اطراف آن

تصویر ۹. باغ نو، ورودی فعلی و درخت آن در بیرون باغ
عکس از نگارنده

تصویر ۱۰. باغ نو، دید از هتل سعدی در شرق آن
عکس از نگارنده

جمع بندی

باغ نو یکی از باغ‌هایی بوده که در دوره صفوی، خیابان چهارباغ ورودی شیراز را می‌ساخته، اما ممکن است قدمت آن به پیش از آن دوران برسد. در دوره قاجار این باغ بسیار آباد، و دارای کوشک و بناهای جنبی دیگری بوده است. زمین آن پلکانی، و درون آن استخر و آبشار و درختان بسیاری قرار داشته‌اند. در دوره پهلوی مساحت باغ کمتر شد و بخش‌هایی از آن از میان رفت. همچنین ظاهر کوشک تفاوت بسیاری با کوشک دوره قاجار پیدا کرد، اما ساختار اصلی آن حفظ شد. اکنون از آن همه زیبایی و شکوه، تنها عمارتی فرسوده و بخش کوچکی از باغ باقی مانده است، گرچه هنوز می‌توان استخوان‌بندی قبلی آن را درک کرد.

امروز وظیفه ماست که این اثر مهم را حفظ و دوباره زنده کنیم، زیرا بخشی از تاریخ این شهر و این سرزمین و انسان‌های آن است. افزون بر این، باغ نو به دلیل قدمت و موقعیت و کیفیت معماریش، می‌تواند نقطه‌ای مناسب برای توسعه فضاهای گردشگری شهر باشد. البته هرگونه دخالت در شکل و معماری این باغ، باید همراه با مطالعات دقیق و در نظر گرفتن ارزش تاریخی آن باشد، زیرا همان مسئولیتی که گذشتگان، در حفظ این اثر، در قبال ما داشتند ما نیز در برابر آیندگان داریم.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- افسر، ۱۳۵۳، ص ۱۴۲
- ۲- دیالافوا، ۱۳۶۴، ص ۴۳۹
- ۳- روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس، ص ۹
- ۴- حسن حسینی فسایی، ۱۳۶۷، ص ۳۸-۳۷
- ۵- فرصت شیرازی، ۱۳۷۷، ص ۸۵۴، ۸۵۱
- ۶- سیاحت‌نامه مسیو چریکف، ص ۱۳

تصویر ۱۲. باغ نو، تغییرات کوشک در حال حاضر عکس از نگارنده

تصویر ۱۱. باغ نو، کوشک و بقایای حوض آن عکس از نگارنده

تصویر ۱۴. باغ نو، درختان انتهایی باغ عکس از نگارنده

تصویر ۱۳. باغ نو، حجاری روی ازاره کوشک عکس از نگارنده

تصویر ۱۵. باغ نو، سنگ‌های آبشار باغ عکس از نگارنده

اصفهان: کتابفروشی نایب. چاپ دوم. ۱۳۲۶

۶. خوانساری، مهدی. مقتدر، محمدرضا. یآوری، مینوش. باغ ایرانی بازتابی از بهشت. ترجمه مهندسین مشاور آران. تهران: سازمان میراث فرهنگی. ۱۳۸۳

۷. حسینی فسایی، حاج میرزا حسن. فارسنامه ناصری، ج ۲. تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: امیر کبیر. ۱۳۶۷

۸. دیالافوا، مادام. سفرنامه، ایران کلد و شوش. ترجمه بهرام فره وشی. تهران: دانشگاه تهران. چاپ سوم. ۱۳۶۴

۹. روزنامه میرزا محمد کلاتر فارس شامل وقایع قسمت‌های جنوبی ایران از سال ۱۱۴۲ تا ۱۱۹۹ ه.ق. تصحیح عباس اقبال آشتیانی. تهران: طهوری. سنایی. ۱۳۶۲

۱۰. ریچاردز، فرد. سفرنامه فرد ریچاردز. تهران: علمی و فرهنگی. چاپ دوم. ۱۳۷۹

۱۱. سیاحت‌نامه مسیو چریکف. ترجمه آیکار مسیحی. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی. ۱۳۵۸

۱۲. فرصت شیرازی، محمدنصیر. آثار عجم، ج ۲. تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: امیر کبیر. ۱۳۷۷

۱۳. فلاندن، اوژن. سفرنامه اوژن فلاندن. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: اشراقی. چاپ سوم

۱۴. گزُن، جورج. لرد. ایران و قضیه ایران، ج ۲. ترجمه ع. وحید مازندرانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۰

۱۵. لوتی، پیر. به سوی اصفهان. ترجمه بدرالدین کتابی. مقدمه محمد مهریار. تهران: اقبال. ۱۳۷۲

۱۶. مهریار، محمد، شامیل فتح‌الله‌یف، فرهاد فخاری تهرانی، بهرام قدیری. اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار. تهران: سازمان میراث فرهنگی. ۱۳۷۸

۱۷. ویلبر، دونالد. باغ‌های ایران و کوشک‌های آن. ترجمه مهین‌دخت صبا. تهران: علمی و فرهنگی. ۱۳۸۴

۱- گزَن، ۱۳۵۰، ص ۱۲۸

۸- اندازه کنونی باغ حدود ۸۵ در ۴۰ متر، عرض کوشک آن حدود ۱۵ متر است.

منابع:

۱. آریان‌پور، علیرضا پژوهشی در شناخت باغ‌های ایران و باغ‌های تاریخی شیراز. تهران: فرهنگسرا. ۱۳۶۵

۲. افسر، کرامت‌الله. تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی. چاپ اول.

۳. براون، ادوارد. یک سال در میان ایرانیان. ترجمه ذبیح‌الله منصوری. تهران: کانون معرفت.

۴. بهروزی، علی نقی. بناهای تاریخی و آثار هنری جلگه شیراز. شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس. چاپ دوم. ۱۳۵۴

۵. تاورنیه. سفرنامه تاورنیه، ۱۶۶۸-۱۶۳۲. ترجمه ابوتراب نوری.